

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ УМОВАХ

Статтю присвячено розгляду актуальної проблеми формування професійного самовизначення майбутніх соціальних працівників. Проаналізовано підходи вчених до розуміння сутності поняття «професійне самовизначення», особливості професійного самовизначення майбутніх соціальних працівників в сучасних українських умовах. Особливу увагу приділено питанню свободи професійного вибору, самореалізації, саморозвитку особистості, на яких ґрунтується самовизначення.

Визначено фундаментальне значення ролі особистісних якостей фахівця соціальної роботи у професійній діяльності. Вказано, що, будучи особливою професійною сферою, заснованою на обміні соціально-культурним досвідом між соціальним працівником і клієнтом, діяльність фахівця передбачає опору на гуманістичні принципи справедливості, відкритості, вміння зберігати дистанцію, при цьому налагоджуючи довірчі відносини.

Сучасна соціальна ситуація, яка склалася в Україні, висуває особливі вимоги до спеціалістів соціальної роботи. Цей складний вид діяльності передбачає наявність різнобічних знань, умінь, здібностей і досвіду, професійних компетенцій.

Методологічною основою дослідження є методи теоретичного аналізу та узагальнення. Було зазначено, що характер процесів, які лежать в основі професійної самореалізації, визначає верховенство суб'єктивних рис особистості у професійному самовизначенні над об'єктивними (оточення, освіта). Інтереси особистості, її ціннісні орієнтації є одними з головних чинників, які визначають професійний вибір.

Зроблено висновок, що середовище українського суспільства багато в чому диктує соціальному працівнику як суб'єкту професійного самовизначення способи, напрями та ступінь розкриття його природного потенціалу. Українські реалії спонукають особистість, яка професійно самовизначається, формувати свої інтереси і цінності навколо матеріального благополуччя.

Ключові слова: професійне самовизначення, самоактуалізація, споріднена праця, особистісні якості, ціннісні орієнтації, соціальна робота, професійний вибір, середовище українського суспільства.

Останнім часом у суспільстві особливого значення набувають професії соціономічного типу. Фактором такого зростання насамперед є зміни у соціально-економічній і гуманітарній сферах, загальносвітові тренди концентрації уваги на особистості та її правах, прагненні до самоактуалізації. Будучи спрямованою на підвищення якості життя людини, реалізацію її прагнень, у фокусі таких змін знаходиться і професія соціального працівника.

Прагнучи до гармонізації особистості і її відносин з оточуючими, соціальний працівник виконує найважливішу роль у стабілізації суспільства – поширення гуманістичного погляду на соціальні відносини. Для будь-якого суспільства джерелом і показником його гуманності, цивілізованості є можливість свободи вибору, самореалізації, саморозвитку особистості, на яких ґрунтується самовизначення.

Вивчення проблеми професійного самовизначення майбутніх соціальних працівників є одним із найважливіших соціально-педагогічних завдань. Незважаючи на зростаючу в сучасних соціально-економічних умовах, які склалися в Україні, потребу у соціальних працівниках, ця професія в нашій державі поки що залишається не престижною. На нашу думку, цікавим завданням у цій сфері є дослідження сутності професійного самовизначення, кроків та етапів цього шляху, визначення ролі ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників у процесі їх професійного самовизначення та особливостей формування професійного самовизначення майбутніх соціальних працівників в сучасних українських умовах.

Формування нових ціннісних координат розвитку особистості, запит у сучасному суспільстві на подальшу гуманізацію буття, створення умов для особистісного зростання, самореалізації, кардинальні зміни в усвідомленні і прагненні до всебічної реалізації прав особистості визначають актуальність цього дослідження. Враховуючи фактор свободи індивіда як одну з найважливіших передумов для реалізації процесу самовизначення, розглянемо обставини, які впливають на можливість реалізації майбутнім соціальним працівником свого потенціалу здійснювати вибір і здатність провести професійне самовизначення.

Проблемам професійного самовизначення та його сутності присвятили свої роботи зарубіжні і вітчизняні мислителі та науковці А. Маслоу, В. Франкл, К. Ясперс, І. Кон, Г. Сковорода, Е. Зеєр, С. Клімов, М. Пряжніков, Є. Головаха, В. Корнєшук, А. Капська, Л. Міщик, О. Карпенко, В. Тернопольська, В. Поліщук, Н. Чернуха та інші.

Мета статті – розкрити сутність і проаналізувати особливості професійного самовизначення майбутніх соціальних працівників в сучасних українських умовах.

Професійне самовизначення (самовизначення професіонала) – це активний пошук можливостей для розвитку, формування себе як повноцінного учасника спільноти «виробників» чогось корисного, спільноти професіоналів [1, с. 26]. Зміст кожного індивідуального процесу самовизначення є глибоко особистісним, зумовленим низкою факторів. При цьому особа як суб'єкт і об'єкт професійного самовизначення детермінує особливості його сенсу і у суспільстві.

Наявність комплексу філософських, педагогічних, соціологічних і психологічних аспектів робить самовизначення особистості науковою проблемою з високим ступенем складності. Відмінності у підходах до визначення цього поняття – наслідок такої складності, багатофакторності. Е. Зеєр, Є. Головаха зазначають, що важливим аспектом проблеми розвитку особистості є необхідність для людини самостійно визначати власний життєвий і професійний шлях.

Професійне самовизначення присутнє серед тем, представлених у спадщині класика української філософської думки Г. Сковороди. Концепція «спорідненої» праці, її пошук постають у його роботах одним зі смислів буття, самовдосконалення і самопізнання.

А. Маслоу, В. Франкл, К. Ясперс, І. Кон під самовизначенням розуміють самоактуалізацію, самореалізацію, самоздійснення, самотрансценденцію, тісно пов'язуючи їх із трудовою діяльністю. На думку А. Маслоу, самоактуалізація виявляє себе «через захопленість значущою роботою». К. Ясперс пов'язує самореалізацію зі «справою», яку робить людина. І. Кон стверджує, що самореалізація виявляється через працю, роботу і спілкування. На думку В. Франкла, самовизначення передбачає не лише «самореалізацію», а й розширення своїх первинних можливостей – «самотрансценденцію» [2, с. 16].

Видатний український мислитель Г. Сковорода сенсом життя вважав вибір «спорідненої праці», закликав до самопізнання. На його думку, самопізнання відкриває справжню природу людини, дозволяє визначити свою спорідненість [3]. На думку Е. Зеєра, професійне самовизначення здійснюється протягом усього професійного життя: особистість постійно рефлексує, переосмислює своє професійне буття і самостверджується у професії [4]. Можна стверджувати, що пошук своєї «ніші у професійному світі», знаходження свого, близького за схильностями і цінностями, покликання і є головним сенсом професійного самовизначення.

Професійне самовизначення як вид людської діяльності нерозривно пов'язане з уявленнями про бажане майбутнє, цілями, ціннісними орієнтаціями. На думку Є. Головахи, у процесі планування свого майбутнього, під час побудови конкретних планів і цілей людина насамперед керується певною ієрархією цінностей і вибирає ті з них, які найбільш тісно пов'язані з її переважаючими потребами [5].

Так, майбутній соціальний працівник, здійснюючи власне самовизначення, конструює майбутнє, в якому ефекти від його професійної діяльності співпадають з його ціннісними прагненнями, передають його картину світу. Саме тому важко переоцінити важливість точного, релевантного внутрішнім прагненням особистості, професійного самовизначення соціального працівника як на етапі входження у професію, так і в процесі постійної переоцінки своєї ролі, впливу, задоволеності та інших трансформацій, які відбуваються всередині об'єкта самовизначення.

Роль особистісних якостей фахівця соціальної роботи у професійній діяльності полягає в тому, що така діяльність спрямовується на досягнення таких гуманістичних ідеалів як благополуччя, здоров'я, висока якість життя. Саме від їх професіоналізму залежить якість наданої допомоги. Діяльність соціального працівника також спрямовується на гармонізацію міжособистісних стосунків, стосунків особистості і соціуму, на гуманізацію і стабілізацію суспільства. Усі особистісні якості загалом можна охарактеризувати як вияв гуманістичного ставлення до людей: гуманізм, повага до людини, почуття співпереживання і милосердя, доброта, чутливість, здатність відгукуватися на чужий біль і проблеми, бажання допомогти іншій людині, прагнення до взаємодії, співпраці, інтерес до внутрішнього світу людини, симпатія, альтруїзм, комунікабельність, екстравертність, довіра і відкритість у спілкуванні, тактовність і делікатність, порядність, чесність, висока моральність [6, с. 36].

У кодексі професійної етики Національної асоціації соціальних працівників США вказано, що соціальні працівники повинні постійно усвідомлювати місію професії, цінності, етичні принципи, етичні норми і застосовувати їх у своїй практиці [7].

Соціальна робота – унікальний вид професійної діяльності зі створення соціальних умов для поліпшення життя окремої особистості, підвищення добробуту народу [8]. Будучи особливою професійною сферою, заснованою на обміні соціально-культурним досвідом між соціальним працівником і клієнтом, діяльність фахівця передбачає опору на гуманістичні принципи справедливості, відкритості, вміння зберігати дистанцію під час налагодження довірчих відносин. Сучасна соціальна ситуація, яка склалася в Україні, висуває особливі вимоги до спеціалістів соціальної роботи. Цей складний вид діяльності передбачає наявність різномісних знань, умінь, здібностей і досвіду, професійних компетенцій.

Характер процесів, покладених в основі професійної самореалізації, визначає верховенство суб'єктивних рис особистості у професійному самовизначенні над об'єктивними (оточення, освіта). Інтереси особистості, її ціннісні орієнтації є одними із головних чинників, які визначають професійний вибір. Ці фактори зосереджують на собі найбільшу емоційну інтенсивність, стягують на себе увагу і вольові зусилля.

Соціальна робота як професія вимагає від того, хто самовизначається, найвищої емоційної залученості, розвинутої емпатії і уваги до поведінкових виявів, які є або вродженими здібностями, або навичками, що розвиваються в індивіда на неусвідомлюваному рівні у процесі накопичення культурно-соціального досвіду. Рівень інтересу (як вияв природних схильностей і особистісних рис) – той, на якому людина здебільшого і приймає рішення перейти від «аматорського» вияву цих здібностей до професіоналізації діяльності, яка викликає у нього інтерес.

Усвідомлення таких здібностей, порівняльний аналіз уявлень про необхідний соціальний профіль, що складаються з інформації про вимоги, висунуті суспільством і професією до такого фахівця, також є важливими факторами самовизначення. Майбутній соціальний працівник проводить уявний експеримент, порівнюючи себе, власні особливості із набором якостей, які він вважає необхідними у професії. Таким чином він намагається встановити свою відповідність вимогам і лакуни в розвитку власних знань, умінь і навичок, а також особистісних якостей, які знаходяться, з його точки зору, у дефіциті. Отримання і аналіз результатів такого «внутрішнього» експерименту – найважливіша з віх у процесі професійного самовизначення, яка дає змогу індивіду зробити висновок про правильність обраної сфери професійної діяльності.

Виявляючи розбіжності між усталеними уявленнями про професійний профіль ролі соціального працівника (особистісним і компетентнісним) та своїми ціннісними орієнтаціями, студенти можуть виявляти невідповідності і конфлікти. Здебільшого такий результат порівняння провокує новий виток пошуку нової сфери професійної діяльності. Подібний механізм самоперевірки виконує одну із найважливіших функцій – верифікації вибору і відсіювання із професійної сфери «чужої» у професії людини. Тому дуже важливо і на етапі вибору професії, і в процесі підготовки майбутніх спеціалістів формувати свідомість, яка спонукає їх до плідної професійної діяльності. Як приклад можна навести результати анкетування, проведеного в ОНПУ для виявлення особливостей вибору абітурієнтами професії соціального працівника. Отримані результати дають змогу дійти висновку, що професійне самовизначення більшості майбутніх соціальних працівників є неусвідомленим і відбувається за відсутності ґрунтовного аналізу обраної професії [9].

Крім можливості для особистості реалізуватися найбільш повно, для соціальної стабільності та розвитку суспільства цей механізм також дуже цінний: сенс професійного самовизначення для індивіда тісно пов'язаний із соціумом, оскільки сукупність особистостей, які найбільш повно реалізувалися, і складають здорове розвинене суспільство. Розвиток соціального працівника, його зростання у професійному та особистісному планах є змістом професійного самовизначення для соціуму, виступають запорукою його розвитку. Отже, пошук людиною свого професійного покликання, набуття самореалізації у професії можна назвати єдиним для особистості і соціуму сенсом професійного самовизначення.

Вимоги до сучасного професіонала ростуть і ускладнюються, стають більш об'ємними і жорсткими: мобільність, творче мислення, навички стратегування, розвитку і трансформації своїх компетенцій під тиском змін у сучасному суспільстві стають абсолютно буденними.

Зміст і форми усіх сфер життя зазнають змін через вплив різних чинників: від глобальних (інформатизація) до характерних для окремих територій. Низка прикладів підтверджує, що це зауваження справедливе і для професійної сфери: виникають нові форми найму, в деяких галузях змінюється зміст професійної діяльності (змінюючи конфігурацію вимог до профілю професіонала, який може бути затребуваний ринком) і виникає необхідність періодичної зміни сфери професійної самореалізації.

У зв'язку з трансформацією домінуючих у суспільстві цінностей ці зміни диктують індивіду необхідність постійно відслідковувати (свідомо чи несвідомо) такі зміни в силу їх тісного зв'язку з можливостями професійного самовизначення. Вибираючи оптимальні траєкторії кар'єри, розмірковуючи над соціальним престижем тієї чи іншої діяльності, оцінюючи попит на ринку праці і можливість задоволення потреб через зайняття певною працею, людина невпинно перебуває у процесі професійного самовизначення.

Соціально-економічні чинники впливають і на професійне самовизначення майбутніх соціальних працівників. Цей вплив носить суперечливий характер. Так, в умовах економічної та політичної кризи, яка склалася в Україні, зростає потреба в соціальних працівниках, оскільки більшість населення опинилася у важкій ситуації. За таких обставин потрібна кваліфікована допомога фахівців, тому зростають вимоги до підготовки кадрів. У нашій країні, на жаль, бути соціальним працівником не дуже престижно через низький рівень доходів, важкі умови праці, високу емоційну і психологічну напруженість. Тому у процесі професійного самовизначення майбутніх соціальних працівників формуються протиріччя, які індивіду важко подолати.

Дисонанс пролягає по всьому фронту зіткнень професійних очікувань і реальності. Низький рівень престижу соціальної роботи, викликаний соціальними і економічними реаліями деформації існуючих цінностей, тягне за собою зниження прагнень до самовдосконалення, професійного росту, що перешкоджає вирішенню завдань, поставлених перед соціальним працівником і соціальною сферою загалом, і призводить до зниження якості життя індивіда (як соціального працівника, так і його клієнта), деградації суспільства.

Середовище українського суспільства багато в чому диктує соціальному працівнику як суб'єкту професійного самовизначення способи, напрями та ступінь розкриття його природного потенціалу. Зіткнення майбутнього соціального працівника із негативними факторами соціального середовища (бідність і майнове розшарування, територіальна дискримінація, корупція) і прагнення найбільш повно розвинути свої схильності і задатки, повноцінно реалізувати індивідуальні особливості можуть призвести до того, що особистість, яка самовизначається, потрапляє в ситуацію, в якій навіть наявність нестандартних здібностей не гарантує досягнення кар'єрних успіхів. Крім демотивуючого впливу на індивіда, який прагне до самореалізації в служінні інтересам суспільства, наслідки таких ситуацій негативно впливають і на життя суспільства, адже продукт праці талановитого професіонала міг би принести користь і підвищити якість життя деяких соціальних груп чи всього соціуму.

Українські реалії спонукають особистість, яка професійно самовизначається, формувати свої інтереси і цінності навколо матеріального благополуччя. Найбільш популярними в нашій країні є професії у сфері ІТ, менеджери, юристи, інженери. Така ситуація детермінує і ставлення до своєї праці, професії, коли у центр мотивації до професійної діяльності особистість змушена ставити винагороду і громадський статус. Орієнтація особистості на цінності, інтереси, задоволення потреб, прагнення до особистісного зростання, активний вияв себе також властиві професійному самовизначенню в Україні. При відсутності в індивіда інтересу до його професійної діяльності розвиток і продовження практики в будь-якій сфері є не можливими. Тому не можна говорити, що роль матеріального компоненту у професійному самовизначенні соціального працівника в Україні прагне до абсолюту, але підкреслити її найвищу значимість у цьому процесі необхідно.

Зростає складність і тих елементів об'єкта, які здобуваються в процесі соціалізації. Знання, вміння, навички, компетенції, які можливі до освоєння або вимагаються ринком, постійно ускладнюються. Вимоги до професіонала, який входить до цієї професії, стрімко зростають. Насамперед це відбувається за рахунок постійного зростання обсягу знань в основній професійній сфері та підвищення ролі міждисциплінарних підходів до вирішення проблем, що вимагає освоєння суміжних галузей знань. Тому основними ознаками сьогодення є зростання можливостей майбутнього соціального працівника самовизначитися зі спеціалізацією, кар'єрною траєкторією і інструментарієм своєї професійної діяльності та підвищення особистої відповідальності за реалізацію професійного вибору.

Висновки. Пошук і реалізація свого покликання, надбання профільних знань і навичок, рис, властивих професіоналові у сфері соціальної роботи, розвиток навичок самостійного управління своїм професійним вибором, постійного самовдосконалення – елементи, необхідні для становлення особистості як професіонала в сучасних умовах. Той факт, що від професіоналізму соціального працівника часто залежить доля клієнта, надає найвищої суспільної значимості такій діяльності. При цьому статус і ступінь задоволення очікувань людини, яка обрала цю сферу для професійної самореалізації, не досить релевантні ступеню її соціальної значущості, що істотно впливає на процес самовизначення майбутніх соціальних працівників.

На основі проведеного аналізу особливостей професійного самовизначення майбутніх соціальних працівників в сучасних українських реаліях ми дійшли висновку, що, на жаль, можливість самостійно формувати свій професійний вибір і шлях, вдосконалення професійних навичок поза прив'язкою до кар'єрних перспектив не є визначальними цінностями у процесі реалізації професійного вибору майбутніх соціальних працівників в українських реаліях. Знаходження особистістю покликання у професійній сфері як сенсу професійного самовизначення в наших умовах має доповнюватися тим, що індивід насамперед шукає свої можливості не у змісті професії, а в явищах, які додаються до здійснення професійної діяльності (матеріальна винагорода, статус і зв'язки, зручності виконання своїх функцій).

Використана література:

1. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения : учебное пособие. Москва : Академия, 2004. 304 с.
2. Прыжников Н. С. Теория и практика профессионального самоопределения : учебное пособие. Москва : МГППИ, 1999. 97 с.
3. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова. Харків – Едмонтон – Торонто : Майдан. Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с.
4. Зеер Э. Ф. Психология профессий : учебное пособие. Изд 4-е, перераб. и доп. Москва : Академ. Проект; Фонд «Мир», 2006. 336 с.
5. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. Киев : Наукова думка, 1988. 142 с.
6. Карпенко О. Г. Формування професійної компетентності соціального працівника як однієї з умов успішної практичної діяльності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 11: Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління. 2007. Вип. 6. С. 32–39.
7. Code of Ethics of the National Association of Social Workers. Approved by the 1996 NASW Delegate Assembly and revised by the NASW Delegate Assembly in 2017. URL: <https://socialwork.sdsu.edu/wp-content/uploads/2011/09/NASW-Code-of-Ethics2017.pdf> (Last accessed: 17.12.2020).
8. Тюптя Л. Т., Иванова І. Б. Соціальна робота: теорія і практика : навч. посіб. Вид 2-ге, перероб. і доп. Київ : Знання, 2008. 574 с.
9. Корнешук В. В. Соціальний працівник: аналіз процесу професійного самовизначення. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Серія: Педагогічні науки. 2014. Вип. 131. С. 11–14.

References:

1. Klimov E. A. (2004). *Psikhologiya professionalnogo samoopredeleniya* [Psychology of professional self-determination]. Moskva : Akademiya, 304 s. [in Russian]
2. Pryazhnikov N. S. (1999). *Teoriya i praktika professionalnogo samoopredeleniya*. Uchebnoe posobie. [Theory and practice of professional self-determination. Textbook.]. Moskva : MGPPPI, 97 s. [in Russian]
3. Skovoroda H. (2011). *Povna akademichna zbirka tvoriv* [Complete academic collection of works]. Kharkiv – Edmonton – Toronto : Maidan. Vydavnytstvo Kanadskoho instytutu Ukrainskykh Studii, 1400 s. [in Ukrainian]
4. Zeer J. F. (2006). *Psikhologija professij : ucheb. posobie*. [Psychology of professions : textbook. manual]. Moskva : Akadem. Proekt; Fond «Mir», 336 s. [in Russian]
5. Golovaha E. I. (1988). *Zhiznennaja perspektiva i professional'noe samoopredelenie molodezhi*. [Life perspective and professional self-determination of young people]. Kiev : Naukova dumka, 142 s. [in Russian]

6. Karpenko O. H. (2007). Formuvannya profesiinoi kompetentnosti sotsialnoho pratsivnyka yak odniiei iz umov uspishnoi praktychnoi diialnosti [Formation of professional competence of a social worker as one of the conditions of successful practical activity]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova*. S. 32–39 [in Ukrainian]
7. Code of Ethics of the National Association of Social Workers. Approved by the 1996 NASW Delegate Assembly and revised by the NASW Delegate Assembly in 2017. URL: <https://socialwork.utexas.edu/dl/files/academic-programs/other/nasw-code-of-ethics.pdf> [in English] (Last accessed: 17.12.2020).
8. Tiuptia L. T., Ivanova I. B. (2008). *Sotsialna robota: Teoriia i praktyka* [Social work: Theory and practice]. Kyiv : Znannya. 574 s. [in Ukrainian]
9. Korneshchuk V. V. (2014). Sotsialnyi pratsivnyk: analiz protsesu profesiinoho samovyznachennia. *Naukovi zapysky* [Social worker: analysis of the professional process self-determination. Scientific notes]. Kirovohrad : RVV KDPU im. V. Vynnychenka (Serii: Pedahohichni nauky), Vypusk 131, S. 11–14 [in Ukrainian]

Bodrova I. O. Essence and specificity of professional self-determination of future social workers in modern Ukrainian conditions

The research dedicated to the consideration of the current problem of the formation of future social workers' professional self-determination. The scientists' understandings of the essence of the concept of «professional self-determination», specificity of professional self-determination of future social workers in modern Ukrainian conditions were analyzed.

Additional attention is put to the issue of professional choice freedom, self-realization, individual self-development, on which self-determination is based. The fundamental importance of the role of the personal qualities of a social work specialist in professional activity has been determined. It is indicated that, being a special professional area which is based on the exchange of social and cultural experience between a social worker and a client; supposes that activities of a specialist involve relying on the humanistic principles of justice, openness, the ability to maintain a distance, while building trusting relationships. Moreover, the current social situation that has formed in Ukraine makes special demands on specialists in social work. This complicated type of activity supposes the presence of wide amount of knowledge, skills, abilities and experience, professional competencies.

The methodological basis of the research is the methods of theoretical analysis and generalization.

It was noted that the processes of professional self-realization determine the main role of subjective personality traits during the professional self-determination, unlike objective ones (environment, education, etc.). The interests of the individual, its value orientations are one of the main factors which determine the professional choice.

It is concluded that the Ukrainian society environment directs to a social worker, as a subject of professional self-determination, the methods, directions and degree of disclosure of its natural potential. Ukrainian realities encourage a person who professionally self-determines to form their interests and values around material well-being.

Key words: professional self-determination, self-actualization, related sphere, personal qualities, value's orientation, social work, professional choice, the environment of Ukrainian society.